

בעלי התוספות כפרשני הפשט: מאה שנה למבואו של ש"א פוזננסקי

אפרים קנרפוגל

בין שנת תר"ע לשנת תרע"ג הוציאה לאור חברת מקיצי נרדמים בוורשה את פירושי ר' אליעזר מבלגנצי (בוואנסקי, בצפון צרפת) ליחזקאל ולתרי עשר שההדירים שמואל אברהם פוזננסקי, המזכיר של מקיצי נרדמים. כנספח לפירושי ר' אליעזר מבלגנצי הוציאה לאור גם את הקדמתו הגדולה של פוזננסקי (בת מאה חמישים וחמישה עמודים), "מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא". המבוא והפירושים יצאו לאור שוב במהדורת צילום בירושלים בשנת תשכ"ה על ידי מו"ל שלא נזכר שמו, ואמנם ברשות מפורשת של המשפחה.¹

בחציו הראשון של המבוא עסק פוזננסקי בהרחבה בקבוצה של פרשנים הידועים לנו היום כפשטני צפון צרפת שחיו ופעלו במשך סוף המאה ה'א' ובעיקר במאה השתים עשרה, והם רש"י, ר' יוסף קרא, רשב"ם ור' יוסף בכור שור (שנפטר לא יאוחר מ-1190).² את הרבע האחרון של מבואו הקדיש פוזננסקי לר' אליעזר מבלגנצי, שהיה קצת מבוגר מבכור שור – בכור שור מביא ממנו בשמו לכל הפחות פעם אחת בפירושו על התורה (לויקרא כב, כה). ר' אליעזר היה הרבה פחות ידוע מיתר חברי הקבוצה של הפשטנים, ודרכיו בפרשנות המקרא היו מיוחדות ואפילו קצת חריגות בהשוואה ליתר הקבוצה.³

1 על חברת מקיצי נרדמים ראה א"א אורבך, "חברת מקיצי נרדמים, תרכ"ד-תשכ"ד", מחקרים במדעי היהדות ב (תשנ"ה), עמ' 816–822; י' מאיר, "שורשיה של חברת מקיצי נרדמים במזרח אירופה", בתוך: ש' אליצור (עורכת), מתרדמת הגנוזים לארון הספרים: מאה חמישים שנה למקיצי נרדמים, ירושלים תשע"ג, עמ' 33–45. על חייו ומשורותיו של פוזננסקי בוורשה ראה א' מארכס, "שמואל אברהם פוזננסקי", ספר זכרון הכבוד הד"ר שמואל פוזננסקי, ורשה/לייפציג תרפ"ז, עמ' 2–טו.

2 ראה במבואו של פוזננסקי, עמ' 13–75. מחקרים אחדים על ר' יוסף בכור שור יצאו בעשור האחרון. ראה מאמרי, "Anthropomorphism and Rationalist Modes of Thought in Medieval Ashkenaz", *Yearbook of the Simon Dubnow Institute* 8 (2009), pp. 119–138; *History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, Detroit 2013, pp. 493–496; מ' לוקשין, "האם היה יוסף בכור שור פשטן?", בתוך: א' מלמד ואחרים (עורכים), איגוד א, ירושלים תשס"ח, עמ' 161–172.

3 ראה במבואו, עמ' 125–166. ראה גם Y. Berger, "The Contextual Exegesis of R. Eliezer of Beaugency and the Climax of the Northern France Peshat Tradition", *Jewish Studies Quarterly* 15 (2008), pp. 115–129; idem, "Conceptions of Biblical Composition and Poetic Structure in the Commentary on Chronicles in Ms. Munich 5", *Iggud* 1 (2008), pp. 3*–19*; R. Harris, *Discerning Parallelism: A Study in Northern French Medieval Jewish Biblical Exegesis*, Providence 2004, pp. 28–31, 75–85; ח"ה בן-ששון, "יחוד עם ישראל לדעת בני המאה ה'ב", בתוך: א"ש רוזנטל (עורך), פרקים ח"ב, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 171, 203–206, 212–218.

בין דיונו בפשטנים הידועים לנו יותר לבין דבריו על ר' אליעזר מבלגנצי תיאר פוזוננסקי כמה פירושים נוספים בדרך הפשט, עלומי-שם או בלתי ידועים, שנכתבו בצפון צרפת בסוף המאה השתים עשרה ובתחילת המאה השלוש עשרה. בנוסף, הוא הקדיש למעלה מעשרים עמודים לקבצים המכונים "פירושי בעלי התוספות על התורה", חיבורים קומפילטוריים שהתחילו להופיע בצפון צרפת מאמצע המאה השלוש עשרה ועד למאה הארבע עשרה, חלק מהם נמצאים בדפוס אם כי מרביתם טמונים עדיין בכתבי יד. פוזוננסקי הדגיש מיד שהקבצים האלה, שאכן נמצאים בהם דברים בשמם של בעלי התוספות יחד עם חומר מחכמים מאוחרים יותר, וכן גם פירושים רבים שהובאו בעילום שם, היו שונים מאוד מן הפירושים שנתחברו בצפון צרפת במאה השתים עשרה. לדבריו, הם סרו מדרך הפשט ו"ירדו" במידה ניכרת לדרך הדרש.⁴

פוזוננסקי כותב שהוא רצה להקדיש ספר מיוחד לפירושי בעלי התוספות על התורה, הבטחה שלצערנו נראה שלא הספיק לקיימה. הוא מזכיר בקיצור את פירושו של ר' משה מקוצי, בעל ספר מצוות גדול (נפטר בסביבות 1250), ששרידים ממנו כלולים בתוך הקובץ מנחת יהודה (ועוד על קובץ זה מיד), ואת פירושו של ר' יוסף בן נתן אופיצ'אל שהיה גם מחברו הראשי של ספר יוסף המקנא ומביא גם לא מעט מפרשטו של מקרא כדי לדחות את פירושי הנוצרים וטענותיהם.⁵ פוזוננסקי דן בהרחבה בספר הג'ן לר' אהרן בן יוסי הכהן, ליקוט מדברי בעלי התוספות בצפון צרפת שחובר בשנת 1240 בערך,⁶ בספר מנחת יהודה שנערך בשנת 1313 בידי ריב"א (ר' יהודה בן אלעזר או אליעזר),⁷ בקבצים דעת זקנים והדר זקנים ששמות מחבריהם אינם ידועים, בספר פענח רזא לר' יצחק בן יהודה הלוי ובפירוש הרא"ש על התורה שייחוסו לתלמיד המובהק של המהר"ם מרוטנבורג, ר' אשר בן יחיאל, מוטל עדיין בספק.⁸

לאחר מכן תיאר פוזוננסקי קבצים אחדים הנמצאים רק בכתבי יד. יש לציין שאף על פי שפוזוננסקי כתב את דבריו, כאמור, לפני יותר ממאה שנה, ידיעותיו בכתבי היד היו מרשימות מאוד, ולפעמים ממש מאלפות. מסקנתו של פוזוננסקי על גישתם של הפירושים האלה כמכלול היא כך: "כי רוח אחרת מרחף עליהם מאשר על כל המפרשים אשר נצבו לנגד עינינו עד כה". אף שאפשר לפעמים למצוא בהם דברים הקרובים לפשט, ואף שהם מרבים לצטט את פירושי רש"י (ולפעמים אפילו משווים בין הפירושים שעל פי הדרש לבין אלה שבדרך הפשט, ומביאים

4 ראה במבוא, עמ' 75–91 (וע"ע עמ' 115–124, על ספרי לעזים). דיונו של פוזוננסקי על בעלי התוספות על התורה נמצא בעמ' 92–114.

5 הבטחתו של פוזוננסקי נמצאת בעמ' 92. דבריו על ר' משה מקוצי ור' יוסף אופיצ'אל נמצאים בעמ' 93–96. על ספר ר' יוסף המקנא ראה גם במבואו של יהודה רוזנטל למהדורתו (מקצי נרדמים, ירושלים תש"ל), עמ' 13–28, ובמאמרו של דניאל לסקר, *Joseph ben Nathan's Sefer Yosef ha-Makaneh and the Medieval Jewish Critique of Christianity*, in: E. Baumgarten and J. Galinsky (eds.), *Jews and Christians in Thirteenth-Century France*, New York 2015, pp. 113–122.

6 ראה במבוא, עמ' 98–103. "מ אורליאן השתמש במהדורתו המדעית (ספר הג'ן): פירוש לחמשה חומשי תורה מאת רבי אהרן ב"ר יוסי הכהן, ירושלים תשס"ט) רק בכתב יד אחד של הספר (וינה 28), ולא בכ"י נירנבורג 5. ראה בספרי הג'ל (לעיל, הערה 2), עמ' 267–269.

7 ראה במבוא, עמ' 104–106, וע"ע עמ' 96–97, על ר' אליקים, רבו של ריב"א. חזונואל טויטו הוציא במהדורה מדעית את הפירוש לספר בראשית (עפ"י כמה כתבי יד), מנחת יהודה: פירוש לתורה לר' יהודה בן אלעזר, כרך א, ספר בראשית, ירושלים תשע"א.

8 ראה במבוא, עמ' 107 הע' 3, ובספרי הג'ל (לעיל, הערה 2), עמ' 287 הע' 263.

גם פירושים על פי הדקדוק), פונזנסקי קובע "שרוב דבריהם הוא מדרש הלכה ואף גמטריות, וגם לפירושיהם ע"פ הפשט יש בהרבה מקומות לא דמות של פירוש כי אם אותה של חידוש".⁹ ניתוחיו של פונזנסקי על דרכם של פשטני צפון צרפת במאה השתים עשרה והישגיהם נידונו ונתלבנו (ולפעמים אף הוכחשו) על ידי חוקרים בני זמננו וביניהם שרה קמין ומושה ארנד זכרונם לברכה, וכן ע"י שרה יפת, להבדיל בין החיים לחיים.¹⁰ ארנד, יפת ואחרים אף הוציאו לאור פירושים שיוחסו לר' יוסף קרא ולרשב"ם שפוזנסקי שיער לנכון על קיומם, אף שלא זכה לראותם.¹¹ כמו כן, חוקרים כגון אברהם גרוסמן ויצחק פנקובר הרחיבו מאוד את העיון בתופעה שפוזנסקי הכיר אף על פי שלא היה בידו לקבוע לגביה מסמרות, היינו ההגהות והתוספות לפירושו של רש"י שנתחברו על ידו ועל ידי תלמידיו.¹² בדומה, איתמר כסלו ויונתן יעקבס זיהו פירושים נוספים של הרשב"ם – שפירושו על התורה שרד בעצם בכתב יד אחד בלבד (שהוא קצת בעייתי או לקוי), ובכמה קטעים נוספים – הטמונים בפירושים מצפון צרפת שנכתבו לאחר ימיו ושהביאו ממנו.¹³ פוזנסקי עסק רק בקיצור בשאלה החשובה מאוד למה בעצם התפתחה פרשנות הפשט בצרפת במאה השתים עשרה. כידוע, שאלה זו העסיקה בין היתר את פרופ' גרוסמן ואת פרופ' אלעזר טויטו המנוח. במילים אחדות, גרוסמן רואה את השפעת חכמי ספרד וצפון אפריקה בתקופות הקודמות כמכרעת, יחד עם השפעת הרנסנס של המאה השתים עשרה, לעומת דעתו של טויטו שהפולמוס היהודי-נוצרי הוא שגרם בעיקר (ובמקביל לרקע של הרנסנס) להתמסרותם של פרשני צפון צרפת במאה השתים עשרה לדרך הפשט.¹⁴

9 ראה במבוא, עמ' 113–114.

10 ראה ש' קמין, רש"י: פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו; הנ"ל, בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשס"ח; מ' ארנד, פרשנות המקרא והוראתו, ירושלים תשס"ו; ש' יפת, דור דור ופרשניו, ירושלים תשס"ח, וראה גם מ"ז כהן, "הרהורים על חקר המונח פשוטו של מקרא בתחלת המאה העשרים ואחת", בתוך: ש' יפת וע' ויזל (עורכים), ליישב פשוטו של מקרא: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשע"א, עמ' 5–58.

11 ראה מ' ארנד, פירוש ר' יוסף קרא לספר איוב, ירושלים תשמ"ט, מבוא, עמ' 23–44; ש' יפת ור' סולמאס (עורכים), פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לקהלת, ירושלים תשמ"ה, מבוא, עמ' 17–54; ש' יפת, פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס, מבוא, עמ' 14–36; הנ"ל, פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לשייר השיירים, ירושלים תשס"ח, עמ' 51–9, ולהלן, הערה 16. כמו כן ראה: M. Lockshin, "Rashbam on Job: A Reconsideration", *Jewish Studies Quarterly* 8 (2001), pp. 80–104; R. Harris, "The Rashbam Authorship Controversy Redux", *Jewish Quarterly Review* 95 (2005), pp. 163–181.

12 ראה א' גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 67–98; הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 187–193, 210–212, 358–366; י"ש פנקובר, "הגהות שהגיה רש"י את פירושו לספרי הנביאים", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טז (תשס"ה), עמ' 185–211; הנ"ל, "הגהות רש"י", הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טז (תשס"ו), עמ' 205–229; הנ"ל, "הגהות רש"י לפירושו לתורה", *JSLJ* 6 (2007), עמ' 141–188; הנ"ל, "הגהות רש"י לפירושו ליהושע ולמלכים", עיוני מקרא ופרשנות ח (תשס"ח), עמ' 335–383; הנ"ל, "הגהות רש"י והגהות תלמידיו לפירוש רש"י על ספר עמוס", בתוך: מ' אביעזר ואחרים (עורכים), זר רימונים: מחקרים במקרא ובפרשנותו מוקדשים לפרופ' רימון כשר, אטלנטה תשע"ג, עמ' 425–448; ראה גם מ' ארנד (בהערה הקודמת), עמ' 13–22.

13 ראה א' כסלו, "פירוש החזקוני כעד נוסח לפירוש רשב"ם לתורה", בתוך: מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), שי לשרה יפת, ירושלים תשס"ח, עמ' 173–193; י' יעקבס, "נוסח פירוש רשב"ם על פי כת"י ברסלאו ועל פי מקורות נוספים", זר רימונים, עמ' 468–488.

14 ראה פונזנסקי, מבוא, עמ' 9–12; גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 457–461, 471–506; א' טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום: עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג, עמ' 11–47; יפת, דור דור ופרשניו, עמ'

כחמשך לשיטותיהם, גרוסמן רואה את רש"י כמייסדו של המפעל של המאה השתים עשרה על פי מה שהוא קיבל מארצות ספרד בפרשנות הפשט, ואילו טויטו, עם זאת שהדגיש לנכון שרש"י לא התייחס במידה ניכרת לוויכוח היהודי-נוצרי בפירושו, מפריד גם בינו לבין הרשב"ם, ר"י קרא ובכור שור שהתייחסו בפירושיהם ישירות לפולמוס עם הנוצרים ושיטתו פרשנית המתנגדת כל כולה לזימתם של הנוצרים להצביע על רמזים ועל תיאורים של עיקרי אמונות דתם בתוך המקרא. הגישות של גרוסמן וטויטו גם שופכות אור על חילוק נוסף שפוזנסקי הזכיר והדגיש, אף על פי שלא היה בידו לבארו. עד סוף המאה השתים עשרה, ההתעניינות החזקה בפשט שהייתה אצל חכמי צפון צרפת פגה לפתע ונעלמה כמעט לחלוטין. כפי שפוזנסקי מציין בסוף דבריו על ר' יוסף בכור שור, "בכור שור הוא הפרשן האחרון הנודע בשמו בין פשטני צפון צרפת המפורסמים בתקופה שאנחנו מדברים בה, היא התקופה הקלאסית של הפשטנות בצרפת".¹⁵

על פי טויטו, מכיוון שחכמים בצפון צרפת ובאשכנז התחילו לכתוב במאה השלוש עשרה ספרים המיועדים לצורכי הפולמוס, כגון ספר יוסף המקרא לר' יוסף אופייצ'אל שחובר כתגובה לספרות הנוצרית מן הסוג הזה (שהנוצרים חיברו והפיצו כבר מאמצע המאה הי"א ובמשך המאה השתים עשרה), שוחררו פרשני המקרא מתפקידם כפולמוסנים והיו יכולים לחזור ולעקוב שוב אחרי פרשנות המקרא מן הזוויות המסורתיות שבעבר, כגון ספרות חז"ל והמדרש. גרוסמן טוען לשיטתו שעד לסוף המאה השתים עשרה הצליחו הפשטנים לסיים את מרבית עבודתם המיוחדת בתחום הזה, כפי שאירע גם ברנסנס הנוצרי של המאה השתים עשרה. ואם כן, החידוש שבגישתם וההתעניינות בה ירדו במידה משמעותית לקראת המאה השלוש עשרה.

ואמנם, שרה יפת הדגישה בקשר לפירושו של ר' חזקיה בן מנוח, הנקרא חזקוני (נכתב בצפון צרפת בסביבת שנת 1275; פוזנסקי מזכיר את הפירוש הזה רק במקום אחד בלבד במבואו, בעמ' 106 הע' 3), שפירושו הפשט עדיין נשתמרו אצלו במדה ניכרת. חזקיה בן מנוח אינו מזכיר במפורש את מקורותיו – הוא רק מרמז להם תוך שירה קצרה ומעורפלת בהקדמת פירושו – אך ברור שביניהם היו כמה מהפשטנים שבצפון צרפת במאה השתים עשרה, ובמיוחד רשב"ם ור' יוסף בכור שור. יפת אף טוענת שאפשר לזהות רבדים של פשט גם בכמה מהקבצים האנונימיים של בעלי התוספות על התורה שנכתבו בתקופה זו, זאת אומרת בסוף המאה השלוש עשרה ובתחילת המאה הארבע עשרה. היא מצביעה במיוחד על הקבצים דעת זקנים והדר זקנים, ומציעה שאף על פי שהרדיפה אחרי הפשט הייתה האתגר החשוב ביותר במאה השתים עשרה בצפון אירופה (כדי להשלים את החסר מהתקופות הקודמות), הוגי המאה השלוש עשרה שמרו על הגישה הזאת

154. חננאל מאק העיר לאחרונה על השפעתם של פירושי ר' משה הדרשן מבפרובנס על רש"י לא רק במישור הדרש אלא גם במישור הפשט; ראה ח' מאק, "דרשן וגם פשטן: ר' משה הדרשן מבשר פרשנות הפשט למקרא", תרביץ פג (תשע"ג), עמ' 409–429. על ההשפעה הביזנטית על רש"י ראה י' תא-שמע, כנסת מחקרים, ח"ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 244–248, ו' יעקבס, "פירוש 'לקח טוב' על שיר השירים: מקומו בתולדות פרשנות שיר השירים ויחסו לפירוש רש"י למגילה", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כג (תשע"ד), עמ' 225–241; אך השווה א' גרוסמן, "רישומם של ר' שמואל 'החסיד' הספרדי ורעואל הביזנטי בבית מדרשו של רש"י", תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 447–467.

לפחות כאופציה אחת, שלא כדעתו של פונזנסקי בקשר לספרות זו, וכפי שתיארנו אותה לעיל.¹⁶ מכיוון שפונזנסקי הקדיש את הקדמתו לחכמי צרפת הוא לא עסק בבעיה היסטורית חשובה אחרת בקשר לפרשנות הפשט שאברהם גרוסמן ושרה יפת עסקו בה. יש לתמוה למה לכאורה לא מצא הפשט או פשוטו של מקרא אף אוהד אחד בגרמניה במאה השתים עשרה, ובפרט מכיוון שבפרשנות התלמוד הדיאלקטיקה של התוספות נמצאת בשני האזורים. גרוסמן סובר שאכן אפשר למצוא מקרים של פרשנות הפשט במקרא בגרמניה במאה ה"א, גם בשיבת מגנצא וגם בשיבת ורמייזא (ורש"י כידוע למד בשני המקומות). ואם כן, לכל הפחות בשלב הפורמטיבי, אם לא במאה השתים עשרה, הייתה התעניינות בגרמניה בפרשנות הפשט.¹⁷ יפת העלתה את האפשרות שהחוקני השתמש גם בפירושים על התורה שמסר ר' יהודה החסיד לבנו זלמן (או זלטמן) בהקשרים של פרשנות הפשט; ר' יהודה החסיד, שהיה יליד שפירא, נפטר ברגנסבורג ב-1217.¹⁸

בעיקר הודות לעבודתם של יצחק שמשון לנגה ויעקב גלס זכרונם לברכה, ולאוספים של המכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית, ידוע לנו כיום על יותר ממאתיים כתבי יד של פירושים או קבצים של "בעלי התוספות על התורה", כפי שהם מכונים. על פי כתבי היד הנ"ל יש לנו אפשרות למלא פער של חיובל שנים שעברו בין פרשני הפשט של המאה השתים עשרה לבין הקבצים הקומפילטוריים הנקראים בשם הכולל "פירושי בעלי התוספות על התורה" שהתחילו להופיע רק באמצע המאה השלוש עשרה – הראשון מביניהם שידוע לנו הוא ספר הגן (משנת 1240) שהזכרנו לעיל.¹⁹ באופן לא מפתיע הקבצים האלה מרבים להביא מפירושו של רש"י, ויש מביניהם שאפילו ניסו, במידה מסוימת אם כי לא בשיטתיות, לשמש כסופרקומנטר לפירושו של רש"י. פירושו של הרשב"ם מובא הרבה פחות בקבצים של בעלי התוספות על התורה, שוב באופן לא מפתיע, וכן פירושו של ר' יוסף קרא מובאים, אך פחות מאלה של הרשב"ם. ואמנם, פירושו של ר' יוסף בכור שור תופס מקום שני בספרות זו, אחרי פירושי רש"י. בכור שור נזכר בקבצים אלה במידה רבה, כולל כמה פירושים שיוחסו לבכור שור שאינם נמצאים בכתב יד מינכן 52, כתב היד השלם היחיד שקיים לפירושו על התורה. בלשון קצרה אפשר לומר שר' יוסף בכור שור השתלב היטב בפירושי

16 ראה ש' יפת, "פירוש ר' יוסף קרא לאיוב: לדמותם ולתפוצתם של פירושים קומפילטוריים בימי הביניים", עיוני מקרא ופרשנות ג (תשנ"ב), עמ' 195–216; הנ"ל, "פירוש החוקני לתורה: לדמותו החיבור ולמטרותיו", בתוך: מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), ספר היובל לרב מרדכי ברזיל, ירושלים תשנ"ב, עמ' 91–111.

17 ראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 462–470.

18 ראה יפת, פירוש החוקני לתורה, עמ' 92 הע' 6; עמ' 98 הע' 28, וע"ע בספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 217 הע' 48; עמ' 222 הע' 56; עמ' 225 הע' 64; עמ' 232 הע' 81.

19 על הספרות הענפה הזאת ראה י"ש לנגה, "לזהותו של רבי חיים פלטיאל", עלי ספר ח (תש"ם), עמ' 140–146; הנ"ל, "ספר מושב זקנים עה"ת", המעיין יב, ג (תשל"ב), עמ' 75–95; הנ"ל, "פירושי ר' חיים פלטיאל על התורה", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 231–234; הנ"ל, "פירוש בעלי התוספות על התורה – כת"י פריס 48", עלי ספר ה (תשל"ח), עמ' 73–88; הנ"ל, "לזהותו של ר' חיים פלטיאל", עלי ספר ח (תש"ם), עמ' 140–146; "י גלים (עורך), תוספות השלם, ח"א, ירושלים תשמ"ב, הקדמות העורך, עמ' 11–38; ספר הג'ן, מוה"ד י"מ אורליאן (לעיל, הערה 6), מבוא, עמ' פג–צז; י' תא-שמע, כנסת מחקרים, ח"ד, ירושלים תש"ע, עמ' 158; מאמרי, *Midrashic Texts and Methods*, in: M. Fishbane and J. Weinberg (eds.), *Midrash Unbound*, Oxford 2013, pp. 267–319.

בעלי התוספות על התורה.²⁰

פוזננסקי עסק בבכור שור (שאינן כיום שום ספק שהוא ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליאן/אורליינש, מתלמידיו של רבינו תם בתורה שבעל פה; שמו נזכר בתוספות לכמה מסכתות) וניסה לאתר את גישתו לפשט מול גישת רש"י. אך הדבר החשוב ביותר שיוצא מהשוואה זו לדעתי (דבר שלא נאמר במפורש על ידי פוזננסקי, אף שהוא בחן את העניין) הוא שר' יוסף בכור שור מביא פירושים על פי הפשט ופירושים על פי חז"ל והמדרש ביחד, זאת אומרת על אותו פסוק או פסקה, יותר משלוש מאות פעם. אף שבכור שור מדווח פחות על המתודולוגיה שלו מכפי שעשה רש"י, ולא תמיד ברור לקורא בכל מקרה אם הוא העדיף את הפירוש שעל פי הפשט או את הפירוש של חז"ל, ברור לחלוטין שבכור שור ראה את עצמו הרבה יותר קרוב לסמטתו הידועה של רש"י שבא להציג את "פשוטו של מקרא" ואגדה המיישבת דברי מקרא" (ואף על פי שבכור שור מציע לא מעט פירושים ספציפיים המתנגדים בתוכן ובצורה לפירושי רש"י) מאשר ליעדו של הרשב"ם להגיע בכל מה שאפשר לעומק פשוטו של מקרא בכל מקרה, זאת אומרת לפירושים שדיברו דווקא אל לבם של המשכילים (כפי שהם תוארו אצל רשב"ם בפירושו לבראשית לו, ב ואצל ר' יוסף קרא בפירושו לשמואל א, א, כ), כלומר לאלה שאינם מזדהים כבעלי תלמוד. איני יכול להאריך בהערכה זו כאן, אבל הבאתי מגוון ראיות לכך במקום אחר כשדנתי בתכונותיו הפרשניות של ר' יוסף בכור שור בהשוואה לרש"י ולרשב"ם, וכל הרוצה יכול לעיין שם להבהרה נוספת.²¹

אם כן, מבחינת ההיסטוריה האינטלקטואלית, הקבצים של בעלי התוספות על התורה של אמצע המאה השלוש עשרה והלאה העדיפו את הפירושים הרבניים (כלומר אלה שנטו הרבה יותר לספרות הרבנית כדי לפרש את הפסוקים וליישב את דברי המקרא) על אלה של רשב"ם ושל ר' יוסף קרא. יש לציין שרשב"ם היה, כידוע, כמו רש"י ובכור שור, גם בעל תלמוד מובהק. דבר זה הרבה פחות ברור אצל ר' יוסף קרא, אם כי הוא למד בשיבת ורמייזא בסוף המאה הי"א. מובנו של התואר "קרא" הוא לכאורה שר' יוסף עסק בעיקר במקרא – ובכל אופן, אין לנו ממנו חיבור ולא חצי חיבור (ואפילו אזכור אחד כמעט אין לנו ממנו) בפרשנות התלמוד. גם ר' אליעזר מבלגנצי לא נודע לנו כלל כבעל תלמוד, אך גם לא ברור אם הוא חיבר פירוש על התורה באיזשהו שלב או רק פירושים לנביאים אחרונים ואולי לכתובים. בלשון קצרה, הקבוצה של הפשטנים בצפון צרפת במאה השתים עשרה שהוצגה על ידי פוזננסקי חזרה עד סוף המאה לפירושו או לדרכו של רש"י, כפי שהיא משתקפת בפירושו של ר' יוסף בכור שור, ועזבה את הפשט הקיצוני ביותר המרוחק בדרך כלל מגישתם של חז"ל כפי שהיא נמצאת בפירושיהם של רשב"ם ושל ר' יוסף קרא. באופן לא מפתיע רש"י כאילו ניצח כאן, והדבר הזה ברור למדי מאמצע המאה השלוש עשרה ואילך, פרט אולי לפירושו של החזקוני שהוא הרבה יותר מורכב מכל פירוש אחר בן זמנו. אך כעת, לאחר כל ההבהרות לגבי דרכה של פרשנות הפשט במאה השתים עשרה, על פי שלל כתבי היד בנוסף לספרות הנדפסת יש לנו אפשרות לזהות שמות ופירושים של בעלי התוספות

20 על קצב המובאות מר' יוסף קרא ורשב"ם ראה מאמרי הנ"ל (בהערה הקודמת), עמ' 276 הע' 27. על המונח "סופרקומנטר" בהקשר זה ראה גם מנחת יהודה לספר בראשית, מהד' ח' טויט, מבוא, עמ' 13–18.

21 ראה פוזננסקי, מבוא, עמ' 49–74, 114, ובספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 126–161. עיין גם אצל לוקשין (לעיל, הערה 2), ובספרו של ד"ר יהונתן יעקבס על חידוש ומסורת בפירושי ר' יוסף בכור שור על התורה, שנמצא בהכנה.

שפעלו ביוכל השנים שמסוף המאה השתים עשרה ועד לאמצע המאה השלוש עשרה, ולתאר ולנתח את גישתם. בקבוצה האמצעית הזאת, בין הפשטנים שפוזנסקי הרחיב עליהם את הדיבור לבין הקבצים של בעלי התוספות על התורה שגם אותם תיאר, קיימת קבוצה בולטת של חמישה חכמים השווה במספרה לקבוצת הפשטנים שעסק בהם פוזנסקי. (כאמור, ר' יוסף בכור שור הוא איש המפנה כאן, ושייך באמות לשתי הקבוצות.) ואמנם, חברי הקבוצה האמצעית הזאת חיו גם בצפון צרפת וגם באשכנז. שניים מהם היו, כמו ר' יוסף בכור שור, מתלמידיו של רבינו תם במפעל התוספות: ר' יעקב בן שלמה מאורליאן (הידוע גם כרבינו תם [כשם רבו] מאורליינש), ור' יום טוב בן יצחק מיואני (הידוע גם בכינוי ר' תיט"ב = תוספות יום טוב, או שמא תולדות יצחק יום טוב). שניהם הגירו לאנגליה בתקופה מאוחרת בחייהם ונהרגו שם בפרעות שאירעו מסביב לשנות 1189–1190.²² נותרו לנו מכל אחד מהם בנפרד כמאה קטעים או פירושים, חלק ניכר מהם בדרכו וברוחו של רש"י, ור' יעקב מאורליאן אף ניסה במקרים רבים לפרש את דבריו של רש"י.

*

בספרי הנזכר לעיל (בהערה 2) הבאתי שורה ארוכה של דוגמאות מן הפירושים האלה של ר' יום טוב מיואני ור' יעקב מאורליאן וניתחתי אותן בצורה מלאה.²³ כאן נציג רק דוגמאות ספורות (אך בולטות) כדי להשוות את מחבריהם של הפירושים ליתר חברי הקבוצה הפרשנית הזאת, ובסופו של דבר גם לפרשנות האשכנזית בימי הביניים בכלל. כשיעקב שומע מבניו שיוסף עדיין בחיים (בראשית מה, כו: "עוד יוסף חי וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים"), הוא מגיב ואומר: "רב עוד יוסף בני חי אלה ואראנו בטרם אמות" (בראשית מה, כח). רש"י ורשב"ם התקשו במובנה ובהקשרה של המילה "רב" בפסוק זה, ושניהם הוסיפו רעיונות שאינם מפורשים בפסוק כדי להסבירו. רש"י פירש: "רב לי עוד שמחה וחדוה הואיל ועוד יוסף חי", ורשב"ם פירש: "די בפוגת לבי שלא האמנתי אלא ודאי עוד יוסף בני חי". כביטוי לקושי הענייני רשב"ם מוסיף ש"פשטות אחרים של ערמימות נאמר" והנם הבל". ר' יום טוב מיואני אמנם פירש: "אתם אומרים שהוא מושל בארץ מצרים, די לי במה שהוא חי אף אם לא יהיה מושל. תיט"ב".²⁴ יוצא לפי ר' יום טוב שהפסוקים עצמם גילו את רגשות יעקב לנכון – לגביו היה די בכך אילו שמע רק שיוסף נשאר בחיים, אף אם לא עלה לגדולה במצרים, דבר שאחיו כנראה התרשמו ממנו. פירוש זה הובא גם כנספח לפירושו של הרשב"ם (בשם "ואני הצעיר שמעתי"), ואפשר שהצעיר הזה הוא ר' יום טוב, אם לא מישהו אחר ששמע את הפירוש ממנו.²⁵

22 ראה עליהם א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ד, א, עמ' 133, 142–146. על כתיבתם ראה גם פ' רוט, "פירוש על מסכת קנים לאחד מבעלי התוספות", נטועים ו (תש"ם), עמ' 9–16; S. Einbinder, *Beautiful Death*, Princeton 2002, pp. 29–30; 51–52; 57–59.

23 ראה שם, עמ' 162–203.

24 כתב יד מינכן 50, דף 291ב.

25 ראה פירוש התורה אשר כתב הרשב"ם בעריכת דוד רוזן, ברסלוי תרמ"ב, עמ' 65 (ושם, בהערות ב-15). פירושו של ר' יום טוב מובא בעילום שם בקובצי פירושים של בעלי התוספות על התורה. ראה י' גליס (עורך), תוספות השלם, ח"ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 233 קטע ד, וראה גם בחזקוני.

בבראשית מב, ו נכתב בתורה שיוסף שולט בכל ארץ מצרים וגם מספק אוכל לכולם: "ויוסף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם הארץ". תמוה לכאורה למה הייתה התורה צריכה לספר שיוסף היה גם השליט וגם המשביר; ברגע שיוסף השליט – הוא האחראי לכל מה שמתרחש בארץ מצרים ואין צורך למנות את משרותיו או את מגמותיו האחרות. ר' יום טוב מיואני מסביר את העניין בכיוון הפשט הלוקח בחשבון את המציאות שהייתה רווחת אז במצרים, ומסביר גם את כל הפרשה והעניין:

ויבאו בני ישראל בתוך הבאים. וכתוב בתורה ויוסף הוא השליט הוא המשביר. הקשה ה"ר י"ט ומה זה בא להשמיענו הכא שיוסף הוא השליט וכי איני יודע שהוא המשביר? אלא הכי פי' ר' יו"ט מיוני, וי"ל דבא להשמיענו משום דכתיב בתוך הבאים פי' הבא לשבור תבואה מיוסף כדי להרויח בה ולמכרו לאחרים בדמים יקרים. ואחי יוסף אמרו נקנה מן הבאים לקנות תבואה ובמצרים לא נבוא, שמא יפגע בנו יוסף שנמכר למצרים ויקבל עלינו שגנבנו אותו ומסרנו אותו ויותר טוב שניתן לאילו הבאים לקנות תבואה תדיר מעט רווח ולא נצטרך לבוא למצרים. והרגיש יוסף בדבר ואמ' שמא יקנו אחי מן הבאים הנה וציוה לבאים אחר התבואה שלא יקנו יותר מכדי צורכם ולא ימכרו לאחרים. וציוה לכל עובר ושב שלא יקנה אלא ממנו ומאז בעל כרחם יבואו לשם אחי יוסף וצריכים לקנות ממנו. ובזה משמיע כאן שיוסף הוא השליט והוא המשביר כי בעצמו היה מוסר לכולם. ה"ר יום טוב.²⁶

פירוש של ר' יום טוב הגיע שיוסף דאג לכך שיבואו מתווכים, וכפי דרך העולם בתחום המסחרי, שיקנו תבואה ממנו ויספקוה ברווח לאחרים, כולל אחי יוסף; אם דבר זה יקרה, לא יגיעו אחיו אליו מצרימה וחלומותיו לא יתגשמו. ואם כן, יוסף הפעיל את שליטתו במצרים כדי לגזור שלא יהיו מתווכים מעין אלה כלל, ושהוא באופן אישי יספק לכל הנצרך מתבואת מצרים.

פירוש של ר' יום טוב לפסוק "כי לא יראני האדם וחי" (שמות לג, כ) גם הוא מקורי מאוד: "כי לא יראני האדם וחי, כל' לא יבקש האדם לחיות בעולם הזה כי מיד כשיראה אותו ושכינתו, יתאוה למות כדי לבוא אליו לאותו העולם. תי"ב.²⁷ ר' יוסף בכור שור ור' אברהם אבן עזרא דחו את ה"ש מפרשים" או ה"ש אומרים" שהבינו כאן שאם יראה אדם את הא-לוהים דווקא אז יחיה לעולם ועד ולא יחיה כפי חיי האדם הרגילים. בכור שור ואבן עזרא הביאו במקום פירוש זה את הרעיון ההפוך, שהאדם הרואה את השכינה מיד ימות. ואמנם, רק ר' תי"ב מקשר את האופציות הפרשניות האלה יחד ומגיע לפירוש שהוא מחודש לגמרי.

ר' יעקב מאורליאן פירש את הפסוק "ויהי כי יראו המילדת את הא-להים ויעש להם בתים" (שמות א, כא) בצורה שונה מרש"י; רש"י סמך על האגדה המיישבת את דברי המקרא כפי שהיא נמצאת במסכת סוטה ובספרי – וכך פירש גם האבן עזרא – שהבתים כאן הם בתי כהונה ומלכות

26 כתב יד מינכן 50, דף 286–287. ראה גם תוספות השלם בעריכת גלים, ח"ד, עמ' 152–153, קטע א, ופירוש החזקוני (בקיצור). פירוש זה מובא בקובץ מושב זקנים בשם ר"י (אך ברור שהכוונה לר' יום טוב, ולא לבן זמנו הר"י הזקן מדנפירא). הוא נמצא גם בצורה קצרה יותר בשמו של ר' יום טוב בכ"י המוזאון הבריטי 9931, דף 21ב: "שאל ה"ר יום טוב מיוני מה בא להשמיענו כאן שיוסף הוא השליט והוא המשביר לכולם, וכי איני יודע שהוא השליט והוא המשביר משום דכתי' לשבר אוכל בתוך הבאים ופי' הבאים לקנות תבואה מיוסף" וכו'.

27 כתב יד מינכן 50, דף 168א.

שניתנו לצאצאי המיילדות יוכבד ומרים על ידי הקב"ה, כתשלום על כך שהמיילדות היטיבו עם ילדי העברים בפסוק הקודם. בסופו של דבר, פירושו של ר' יעקב מאורליאן קרוב הרבה יותר לפירוש הרשב"ם (שפרעה הוא זה שבנה את הבתים למיילדות אצל המצרים, כדי שהמצרים ישימו עין עליהן ויעכבו אותן מללכת מתוך יראת ה' לעזור לנשים היהודיות שיוולדות), אבל ר' יעקב הוסיף גם נופך לא קטן משלו. פירושו של ר' יעקב פותח בהצגת דיוק על פי כללי הדקדוק הסותר לכאורה את פירושו של רש"י: "תימ' היה לו לומר ויעש להן [בתים], לשון נקבה. ואומר ר"ת מאורליי' שמוסב על העם. כי בין שני בתי בני ישראל היה בית אחד של מצרים כדי שיבכה נגד חבירו כמו שדורש התלמוד בפ"ק דסוטה [דף יב ע"א] גבי אחוזו לנו שועלים שועלים קטנים וגו'".

המעניין הוא כאן שר' יעקב מאורליאן נמשך אחר פירושו הפשוט יותר של רשב"ם (שהבתים הם בתים של ממש שנבנו על ידי פרעה, ואף על פי שלפי רשב"ם הם נבנו עבור המיילדות), אך גם סטה ממנו. לדעתו, הבתים שנבנו היו לכל היהודים בתוך האזור של המצרים, והוא הציע אם כן פירוש חדש על פי הטבע והמציאות. בדומה לדרכו של הרשב"ם אך על פי מציאות שונה, ר' יעקב מסביר שהבכי של התינוקות מיישראל יעורר את התינוקות של המצרים ובהם יתגלה שנוולד ליהודים ילד והמצרים יוכלו "לטפל" בו. אך באותה הזדמנות נימק ר' יעקב את הצעתו המקורית על פי סוגיית התלמוד (שבכיתו של משה עוררה את בכי ילדי המצרים, שהמצרים היו מביאים תינוקות משלהם כדי להבחין שנוולד תינוק ליהודים, ולכן לא הייתה אמו יכולה להצפינו עוד), כדרכו של רש"י במקרים רבים.²⁸

בכמה כתיבי יד ובקובץ האנונימי הנדפס של פירושי בעלי התוספות על התורה הנקרא "דעת זקנים" (שנערך כאמור בצפון צרפת במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה) מובא פירוש לקטע משירת הים בשמו של רבינו תם מאורליינש. התורה הצמידה את הפסוק "מי כמכה באלם ה'" (שמות טו, יא) לפסוקים "וברוח אפיך נערמו מים" ו"נשפת ברוחך כסמו ים" (שמות טו, ח), כדי לפרט ולהדגים את גודל הנסים שנעשו על ידי הקב"ה בעת קריעת ים סוף ואת רגישותם:

מי כמוך באלים ה', לכך הוא נסמך אצל נשפת ברוחך כסמו ים ואצל וברוח אפיך נערמו מים לפי שהנס היה גדול שרוח האף חם הוא ואף על פי כן הקריש מים. ורוח הפה קר הוא ואף על פי כן החזיר המים לקרתם ונשתנה ממנהג העולם וכו'. וזהו שנא' נורא תהלות עושה פלא. כך מצאתי בשם ר"ת מאורליי'.

הפירוש הזה הוא פירוש פשטני ומפורט ומבוסס על מציאות החיים.²⁹

28 פירושו של ר' יעקב מאורליאן הובא במנחת יהודה לריב"א, דף 22 לספר שמות, וכך הוא נמצא בתוספות השלם, י' גלים (עורך), ח"ו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 30, קטע ה. ראה שם גם בקטע ג פירוש דומה הנמצא בכ"י קמברידג' 669.2, וע"ע מ' לוקשין, *Rashbam's Commentary on Exodus*, Atlanta 1997, p. 27 n. 17. בקובץ מנחת יהודה נמצאת כמות ניכרת מפירושו של ר' יעקב. ראה על כך במבואו של חזוניאל טויטו (לעיל, הערה 20), עמ' 79, 92.

29 ראה, בין היתר, כ"י בודל' 1267, דף 275 (ושם, בסוף: כך מפורש בש' ר"ת מאורליינש), וע"ע י' גלים (עורך), תוספות השלם, ח"ז, ירושלים תשמ"ח, עמ' 229, קטע א. אחרי שגלים מביא את הקטע על פי דעת זקנים, הוא מציין שבכ"י בודל' 2343 הפירוש נמצא בעילום שם, וכך הוא גם בחזקוני.

בהמשך, מצפון צרפת מצויים קרוב למאה פירושים של ר' משה בן יעקב מקוצי, בעל ספר מצוות גדול (נפטר כאמור בשנת 1250, והיה מתלמידי תלמידיו של רבינו תם בפרשנות התלמוד).³⁰ פוזוננסקי עסק קצת בפירושו על התורה, אך לא הבחין שיש ביניהם גם לא מעט שהם בדרך הפשט של רש"י ובכור שור. פירושו נקראו, אגב, בשם "פשטי ר' משה מקוצי", והם מובאים לפעמים כאילו הם נכללו בספר או בקובץ שיצא מידו של המחבר, אף שאין הוא קיים כיום בצורה זו.³¹

כדוגמה לפירושו שהם על פי הפשט, ר' משה מקוצי מפרש את השם של לוי שניתן לו על ידי אמו לאה (בראשית כט, לד, "הפעם ילוה אישי אלי כי ילדתי לו שלשה בנים") בניגוד לגישתו של רש"י (שהביא אגדה המיישבת את דברי המקרא):

הק' ר' משה מקוצי על פ"ה [פירוש הקונטרס] שפי' דד' נשים היו [ליעקב] והמגיע לחלקה [של כל אישה] ג' ילדים [וכפי מדרש תנחומא, שהאמהות כולן היו נביאות וידעו ששך הכול יהיו ליעקב שנים עשר ילדים ומסתבר אם כן שיהיו לכל אחת מנשיו שלושה ילדים], שהרי נר' לו' תלוה אישי אלי שאיני יכול[ה] לשאת רק ב' וצריך הוא לטפל עמי. ע"מ אני ושפחתי נטפל בב' וצריך בעלי לטפל בג'.³²

ר' משה מקוצי מציע כאן פירוש מקורי על פי המציאות, שללאה הייתה אפשרות לטפל בעצמה (או ביחד עם שפחתה) בשני ילדים, אך כאשר נולד הילד השלישי היה יעקב אביהם צריך להיות אחראי בזמנים מסוימים על הטיפול באחד מן הילדים בעצמו. במקום לפרש את הפסוק על פי המדרש כפי שעשה רש"י העדיף ר' משה מקוצי לספק פירוש על פי המציאות המשפחתית והחברתית.³³

על הפסוק "אדוני שאל את עבדיו לאמר" (בראשית מד, יט) שבו שחזר יהודה את שיחתם הקודמת עם יוסף במצרים הוא אומר שיוסף שאל אותם "היש לכם אב או אח"; אך קשה, שהרי לא מצאנו שיוסף שאל על כך. בפשטי הר"מ מקוצי מתורץ: "שמאחר שאמר להם [יוסף] מרגלים אתם, הוצרך להם לו' אם יש להם או אח". שוב בדרך הפשטנים, ר' משה מקוצי חושף כאן את

30 ראה אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 22), א, עמ' 465–479, וכן ספרי: סוד, מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תש"ע, עמ' 48–58.

31 ראה פוזוננסקי, מבוא, עמ' 93–114, 120–121. השווה י' גלינסקי, "רבינו משה מקוצי כחסיד, דרשן ופולמוסן" (עבודת גמר, ישיבה יוניברסיטי תשנ"א), עמ' 4–5, ובספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 290–327. בקובץ מנחת יהודה בתחילת ספר דברים (דף 33) מובאת שאלה שנשאלה ע"י ר' משה מקוצי בפירושו על התורה, והתשובה באה מספר מצוות גדול (לר' משה מקוצי) בשם הר"ר יוסף מקרפנטרא"ם (בכ"י וטיקן ארבן 21 כתוב ר' יוסף מקשטרש, שהיא העיר שרטרא בצפון צרפת). החיד"א בספרו שם הגדולים (ורשה תרל"ו), מערכת הגדולים, דף נא ע"א, ס' קעט (ערך ר' משה מקוצי), סובר שהיו שני חכמים נפרדים שנקראו ר' משה מקוצי (אחד שחיבר את הסמ"ג ואחד שחיבר את הפירוש עה"ת), כי אם לא כן אי אפשר להשיב על שאלתו של ר' משה מקוצי מדברי הסמ"ג (שהם כאילו דברי עצמו). ואמנם, נראה שר' יהודה בן אליעזר (ריב"א) הוא זה שצירף את הפירוש המקראי של ר' משה מקוצי לקטע מן הסמ"ג, ואכמ"ל. ראה בספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 294.

32 ראה כ"י הסמינר בניו יורק, אוסף לוצקי 791, דף 227.

33 מנחת יהודה לספר בראשית, דף ל ע"א, מביא את פירושו של ר' משה ("כך פי' ר"מ מקוצי") בלי להביא את פירושו של רש"י, וכן הוא בכ"י וטיקן (ארבן) 21, דף 35א–ב. השווה גם י' גלים (עורך), תוספות השלם, ח"ג, ירושלים תשמ"ד, עמ' 150 קטע ה.

הדיאלוג העומד מאחורי הפסוקים ואינו כלול בו במפורש, אך אפשר להבליטו על פי קריאה מדויקת בפסוקים.³⁴

באופן מפתיע במקצת, הקבצים של בעלי התוספות על התורה בדפוס ובכתבי היד כוללים כמות די מרשימה מפירושי של ר' יהודה החסיד. ידוע שר' יהודה עסק רבות בפירושים על פי גמטריות וראשי תיבות וסופיהן, ועל פי תכונות נוספות המבוססות בעיקר על קווי המסורה לכתובת פסוקי התורה, שלא לדבר על פירושים בדרך תורת הסוד.³⁵ אך בנוסף, בסוף חייו מסר ר' יהודה לבנו ר' זל(ט)מן פירוש שהוא על פי רוב אקזוטרי.³⁶ יתר על כן; כפי שהעיר איבן מרקוס, הפירוש הזה של ר' יהודה מציין את פירושו כפשט למעלה משלושים פעמים.³⁷ אף שהפשט של פלוני לא תמיד דומה לפשט של אלמוני, הפשטים של ר' יהודה החסיד דומים מאוד לאלה של הצרפתים בני זמנו שסקרנו אותם פה.

ניקה למשל את פירושו של ר' יהודה החסיד לבראשית לח, כד, כשיהודה מאשים את תמר במעשה זנות ומכריז על עונשה ("הוציאוה ותשרף"). רש"י פירש, עפ"י חז"ל, שמכיוון שתמר הייתה בתו של מלכי צדק שהיה כהן – דינה של בת כהן שזינתה אכן בשרפה (וכפי שנמצא אחר כך בתורה בפרשת אמור). בניגוד גמור, וכדי להסביר איך זה שלא המשיכו לענוש את תמר לאחר שמצאו שהיא מעוברת מיהודה, ר' יהודה החסיד מציע פירוש ראלי נפלא שיש לנו שתי נוסחאות מקבילות ממנו. הנוסח הראשון הוא: "תשרף, ז"א תשרף סימן בלחיים שהוא קנסא בעלמא [ולא מעין מיתת בית דין]". לפיכך, מסביר ר' יהודה החסיד, מכיוון שמדובר רק בקנס של שרפת הלחיים ולא במשפט או בעונש בית דין שחייבים לבצעו, לא המשיכו בדבר זה כשנודע להם שהיא הרה מחמיה. בנוסח הארוך יותר ר' יהודה החסיד מצביע במפורש על המציאות של ימי הביניים: "ועוד אומר מ"א [מורי אבי, כך מכנהו בנו ר' זלטמן] למה לא אמר בכאן הוציאוה ותשרף באש כמו שכתוב בבת כהן כי תחל לזנות באש תשרף, אלא לפי הפשט לא ציווה לשרפה כי אם בלחיים

34 ראה מנחת יהודה לבראשית, דף מד ע"א (=גלים, תוספות השלם, ח"ד [לעיל, הערה 25], עמ' 201 קטע א). השאלה נמצאת גם בפירוש החזקוני (שחובר בשלושים שנה לאחר פירושו של ר' משה מקוצי), אך התשובה (בשם פשטי ר' משה מקוצי) נמצאת רק בקובץ מנחת יהודה שחובר כארבעים שנה לאחר החזקוני. ראה על כך בספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 296 הע' 2, והשווה גם ח' טויטו (לעיל, הערה 20), עמ' 117–126. גישה פרשנית דומה מובאת במנחת יהודה, דף מד ע"א–ע"ב, בשם ר"ת (ר' יעקב) מאורליינש, כדי להסביר את דברי יהודה (בראשית מד, כא) שיוסף אמר דבר נוסף לאחים שלא נזכר במפורש בתורה. השווה גם גלים, תוספות השלם, ח"ד, עמ' 204 קטע ו.

35 ראה, למשל, י"ש לנגה (עורך), טעמי מסורת המקרא לר' יהודה החסיד, ירושלים תשמ"א.
36 על פי החומר הנמצא בקבצים של בעלי התוספות פרסם י"ש לנגה את פירושו זה של ר' יהודה החסיד על התורה, אך הוא השתמש בעיקר בשני כתבי יד כדי להרכיבו ולהשלימו, כ"י קמברידג' 669.2 וכ"י מוסקבה 82. ראה י"ש לנגה (עורך), פירושי ר' יהודה החסיד על התורה, ירושלים תשל"ה. אמנם יש להיזהר בקשר לשני כתבי היד הנ"ל. לנגה כנראה הניח, בטעות לדעתי, שיש לייחס לר' יהודה החסיד את כל הפירושים על התורה שנמצאים בהם, פרט לאלה שיוחסו לחכמים אחרים בשמם. הנכון הוא לדעתי שאם שמו של ר' יהודה החסיד אינו קשור לפירוש מסוים בשני כתבי היד הללו (בליוי הדברים של הבן ר' זלטמן, "כך פירש אבי" וכדומה), ספק רב אם הפירוש הזה נאמר במקורו מפי ר' יהודה החסיד. יש סיכוי גדול שהפירושים האלה יצאו מפי חכמים אחרים ושוכנו כאן בעילום שם כדרכם של הקבצים של פירושי התורה לבעלי התוספות בכלל שנמצאים בהם רבדים שונים של חומר, וכפי שראינו כבר בכמה מקרים במחקר זה. ראה בספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 205–212.

37 ראה I. Marcus, "Exegesis for the Few and for the Many: Judah he-Hasid's Biblical Commentaries", *Jerusalem Studies in Jewish Thought* 8 (1989), 11*–24*.

ושניים כמו שעושים לגנבים".³⁸

ר' יהודה מביא פירוש שונה ומעניין מאוד על הפסוק המתאר את מה שראתה בת פרעה כשפתחה את תיבת משה ביאור (שמות ב, ו), "ותפתח ותראהו את הילד והנה נער בכה":

פי' אבי לפי הפשט ותראהו את הילד, זה משה. והנה נער בוכה, זה אהרן, כי היה יושב על הנמל לראות מה יהיה באחיו. והוא היה בן שלש שנים והיה מביט מה יהיה בסוף וחשב לא יכרני שאני יהודי. אבל מרים נצבה למרחוק כדי שלא ירגישו בה. ומיד כשפתחה [בת פרעה] את התיבה, ולא יכול יותר [אהרן] להתאפק, והנה הנער שאצל הילד בוכה. ותחמול עליו ותאמר, ממה שזה בוכה וירא שלא אטביע את הילד, א"כ מסתמא מילדי העברים זה הילד ולא אסופי.³⁹

אף שהפירוש הזה נמצא במדרש אבכ"ר, קובץ ממדרש שהיה ידוע רק באשכנז ובמיוחד לר' יהודה החסיד ואחרים מחוגם של חסידי אשכנז, הגישה של מדרש אבכ"ר מיישבת את הקושי שבדברי המקרא בצורה ממוקדת וחדשנית מאוד גם יחד. הפירוש הזה מסביר היטב את המילים השונות המופיעות ברציפות בפסוק (ילד, נער), אך יותר מזה, הוא מסביר איך באמת ידעה בת פרעה כשראתה את התינוק בתיבה שהוא מילדי העברים. ר' יהודה החסיד מצליח לתאר את כל הרקע של הקטע ופרטיו, ואפילו אלה שלא נאמרו במפורש במקרא, כולל מה שעשה אהרן ומה שעשתה מרים לטובת משה, ואת העובדה שהיו עומדים בזוויות שונות.⁴⁰

פירושים אקזוטרניים מעין אלה מביאים את ר' יהודה החסיד לקרבה ניכרת, הרבה יותר גדולה ממה שרגילים לחשוב, אל חכמי צפון צרפת ואל מורשתם האינטלקטואלית של בעלי התוספות שם, לכל הפחות בתחום פרשנות המקרא. הפירוש הזה של ר' יהודה החסיד על התורה מראה שגם בגרמניה הייתה בתקופה זו התעניינות בפירושים מעין אלה. יוצא מזה לא רק שהתופעה של פרשנות הפשט בצפון צרפת על פי דרכם של מייצגיה, כמו רש"י ובכור שור, לא נעלמה במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה, אלא שהייתה קיימת אז ונמשכה גם בצפון צרפת וגם באשכנז.⁴¹

זאת ועוד. החכם החמישי מן ההרכב האמצעי שלנו, ר' ישעיה בן מאלי די טרני [המכונה רי"ד, נפטר בסביבות 1240], אף הוא למד בארצות הריינוס. לפי ישראל תא-שמע, ר' ישעיה למד עם בעל התוספות החשוב ר' שמחה ב"ר שמואל משפירא שבגרמניה, ושם קלט הרי"ד גם את תורת רבינו תם בתלמוד מתלמידיו שחזרו ללמוד וללמד בארץ מולדתם גרמניה. לדעת תא-שמע, ר'

38 עפ"י כ"י קמברידג', מהד' י"ש לנגה עמ' 53-54.

39 עפ"י כ"י קמברידג' ומוסקבה, מהד' לנגה עמ' 73. ראה ע' גאולה, מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד: אבכ"ר אספה ודברים וזטא (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ו), ח"ב, עמ' 44-45; פירוש הרקח על התורה, ח"ב, עמ' יד; ג' ברין, "עיון בפירושי ר' יהודה החסיד להתורה", סיני פח (תשמ"א), עמ' 10-13.

40 ר' יהודה השתמש בגישה פרשנית דומה בפירושו לבראשית לה, כב, כפי שהובא בשמו בכ"י פריס 260, דף 74ב (מהד' לנגה עמ' 48), וכן ראה בפירושו לבראשית מז, ז-י (מהד' לנגה עמ' 62-63), ובספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 215-216, 219-220.

41 ר' יהודה הציע פירוש על פי המציאות לתופעת ספירת העומר שקשורה רק לשבועות (ויקרא כג, טז) ולא לחג אחר. ראה מהד' לנגה עמ' 152 ובספרי הנ"ל, עמ' 230. בדומה, יש לעיין בפירושו על ההבדל שבין הצגת העופות הטמאים בויקרא יא, יג לבין הפסוק המקביל בדברים יד, יב. ראה במהד' לנגה עמ' 203; במאמרו של ג' ברין (לעיל, הערה 39), עמ' 7-9 ובספרי הנ"ל, עמ' 235.

ישעיה חיבר את פירושו על התורה (הנקרא "נמוקי חומש") דווקא באשכנז בסוף ימיו כתלמיד שם, או מיד לאחר שובו לאיטליה, ולכן אין לתמוה שהפירוש הזה מזכיר חכמים מאשכנז וצפון צרפת (כולל כמה מבעלי התוספות) יותר מחכמי כל אזור אחר. יותר ממאה וחמישים קטעים נמצאים ב"נמוקי חומש" של הרי"ד, חציים בדרך הפשט, והרוב מאלה מזוהים כך במפורש. כמו בתוספותיו על התלמוד, פירושו של רש"י, "המורה", הוא נקודת המוצא או היעד הראשון לרבים מפירושי הרי"ד.⁴²

על הפסוק בפרשת לך לך (בראשית יג, יד) האומר שהקב"ה דיבר שוב עם אברהם דווקא אחרי היפרד לוט מעמו, הרי"ד כותב: "פירש המורה [=רש"י] כל זמן שהיה הרשע עמו היה הדיבור נפרש ממנו. ותימ' שהרי מצינו בעודו עמו שדיבר לו הקב"ה. כת' בראש הפרשה וירא אל אברם (בראשית יב, ז). ולי נראה שזה פירושו לפי הפשט, לפי כשנפרד מלוט היה אברהם מצטער ולפיכך נראה לו הקב"ה לומר לו אל תצטער כי את כל הארץ וכו' ". לפי הרי"ד, הקב"ה דיבר עם אברהם בהזדמנות זו כי ראה שהיה מצטער, ולא היה דיבורו של הקב"ה עם אברהם תלוי דווקא באי-נוכחותו של לוט. הצעת פירושים פסיכולוגיים מעין זה מאפיינת את פירושיהם של כמה מפרשני הפשט בצפון אירופה.⁴³

בפירוש פשטני מאוד הרי"ד מסביר למה הקיץ פרעה ואמר שהוא חלם חלום רק אחרי חלומו השני על השיבולים. אחרי חלומו הראשון על הפרות כתוב בתורה שפרעה הקיץ אבל לא נזכר שפרעה חשב זאת לחלום. לפי דברי הרי"ד (לבראשית מא, ז, ו"ויקיץ פרעה והנה חלום"): "תימה למה בפרות [ז"א בסוף החלום הראשון] לא נאמר והנה חלום, ובשבילים נאמר והנה חלום. יש לומר שבפרות לא היה דבר חידוש שהפרות בעלי חיים ויכולות לאכול אילו את אילו, על כן אין כת' בהן חלום. אבל בשבולים שאינן בעלי חיים דבר פלא הוא לבלוע זו את זו ושייך לומר והנה חלום, הרגיש כי חלום הוא".⁴⁴

*

יש להדגיש שוב שבלי החומר הרב הטמון עדיין בכתבי יד לא היינו יכולים להגיע לקבוצה האמצעית הזאת (מסוף המאה השתים עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה) של

42 ראה תא-שמע, כנסת מחקרים, ח"ג (לעיל, הערה 14), עמ' 9–62, ובספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 238–267, 519–514.

43 ראה נמוקי חומש לרבינו ישעיה, מהד"ד שעוועל (עפ"י כ"י פריס 660; ירושלים תשל"ב), עמ' יד (מספרי הפרקים מבולבלים שם). על הפרשנות הפסיכולוגית אצל פשטני צפון צרפת ראה, למשל, י' נבו (עורך), פירושי ר' יוסף בכור שור על התורה, ירושלים תשנ"ד, מבוא, עמ' 8; מ"ז כהן, "גדולים חקרי לב: רגישות פסיכולוגית בפירוש הרמב"ן לתורה", בתוך: מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), תשורה לעמוס: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשות לעמוס חכם, אלון שבות תשס"ז, עמ' 213–214.

44 ראה נמוקי חומש, מהד"ד שעוועל, עמ' כט. פירוש זה מופיע בעילום שם בחזקוני ובדעת זקנים. יש לציין שקיים כתב יד ארוך ומורכב (מוסקבה 303) שיש בו פירושים רבים מן הרי"ד שלא עמדו בפני הרב שעוועל כשהוציא את מהדורתו. ראה תא-שמע (לעיל, הע' 42), עמ' 20–24, ובספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 244. לדעתי, כתב היד הזה הוא למעשה שילוב של פירושי הרי"ד ופירושי ר' יוסף בכור שור, דבר המצביע על הקרבה המהותית בגישתם של שני הפרשנים האלה.

בעלי התוספות וחכמי אשכנז כפרשני הפשט, ולזהות ולהבין את מקומם ואת ייחודם. לכן, ברור שפוננסקי לא יכול היה להגיע לכך מכיוון שלא הייתה לפניו כמות ניכרת מכתבי היד השייכים למשימה זו. ואמנם, יש לציין שבוורסיה שבכתב היד שבספריית הבודליאן להקדמת ר' יצחק בן יהודה הלוי, עורכו של הקובץ מפירושי בעלי התוספות על התורה בצפון צרפת בסוף המאה השלוש עשרה הנקרא בשם פענח רזא [שתי המילים האלה, גם פענח וגם רזא, עולות בגימטריה כמניין שמו כל המחבר, יצחק], כתוב שהמקורות והפירושים החשובים ביותר בקובץ הזה הם של ר' יוסף בכור שור, ר' יעקב מאורליינש ור' יהודה החסיד.⁴⁵ בנוסף, כתבי היד של הקובץ הזה שמקורם מסנט פטרסבורג, ממינכן ומהספרייה הבריטית הם המקורות הפוריים ביותר לקליטת פירושי של ר' תיט"ב (ר' יום טוב מיואני), אף שר' יצחק הלוי אינו מזכיר את שמו במפורש בתוך הקדמתו.⁴⁶ כמו כן, כל חברי הקבוצה הזאת שעמד בראשה ר' יוסף בכור שור (פרט לר' ישעיה די טרני) – ר' יעקב מאורליאן, ר' יום טוב מיואני, ר' יהודה החסיד ור' משה מקוצי – נזכרים לא מעט עם פירושיהם (ואמנם בכמה מקרים רק בדרך רמיזה) בקובץ שההדיר יצחק שמשון לנגה על פי כמה כתבי יד ומיוחס לתלמידו של ר' חיים פלטיאל בן יעקב (והדומה במידה מסוימת לספר פענח רזא). ר' חיים פלטיאל עצמו היה מתלמידי המהר"ם מרוטנבורג, מאחרוני בעלי התוספות במאה השלוש עשרה.⁴⁷

מכל הנוכח לעיל למדנו שההתפתחות או הקריירה של פרשנות הפשט (או פשוטו של מקרא) בצפון אירופה בימי הביניים לא הייתה מוגבלת רק לצפון צרפת, ובוודאי לא רק למאה השנים עשרה. כתבי היד לסוגיהם מדווחים על עיסוקם של כמה מבעלי התוספות המוזכרים לנו היטב מספרות התוספות על התלמוד ומספרות ההלכה, גם בפנים אלה של פרשנות המקרא, הרבה יותר ממה שפוננסקי היה יכול לדמיין אפילו בעבודתו המצוינת והחרוזה. ברור שהיו סוגים שונים של פרשנות הפשט בארצות אשכנז בימי הביניים, וה"נפילה" (קרי החזרה) לפרשנות הדרש שפוננסקי והבאים אחריו שיערו הייתה הרבה יותר עדינה, מורכבת ומגוונת ממה שרגילים לחשוב.

45 כ"י בודל' 2344, דף 144א (בכתב יד זה ההקדמה מופיעה דווקא בסוף הקובץ): "וכללתי בו מה ששמעתי מרבותי ומדברי ר[י]ן בחידושי ומדברי ר' יעקב מאורליינש ופי' ר' יוסף בכור שור וקצת מה שמצאתי בג'ן שחיבר הרב מצרפת כל דבר במקומו כאשר סיעני מן השמים. וקצת פשטי' וגמטריות מדברי רבי' יהודה החסיד ומדברי ה"ר אלעזר נזכרים בו כדי שיהא כערוגה מלאה בשמים. מעט מזער הוספתי אני הלוי הנזכר". לא ברור מי הוא הר[י]ן אך בהקשר זה, ואפשר שהוא מבין רבותיו של העורך. ראה 'תא-שמע, כנסת מחקרים, ח"א ירושלים תשס"ד, עמ' 235–237, ובספרי הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 164. נראה שר' אלעזר הוא ר' אלעזר בן יהודה מוורמס, תלמידו של ר' יהודה החסיד. בנוסחאות אחרות של ההקדמה מיוחסת לו תוצרת פרשנית בשם "פרטים". ראה על כך בספרי הנ"ל, שם הע' 143.

46 ראה, למשל, לעיל, הערות 24, 26–27, ובספרי הנ"ל, עמ' 80–187.

47 ראה פירושי התורה לר' חיים פלטיאל, מהר"י ש"ש לנגה, ירושלים תשמ"א, מפתח שמות החכמים, עמ' 648–653. על ר' חיים פלטיאל ופירושו ראה מחקרו של י"ש לנגה (לעיל, הערה 19), ובספרי הנ"ל, עמ' 440. לדמיון הכללי שבין הקבצים פענח רזא ופירושי ר' חיים פלטיאל ראה מבואו של לנגה למהדורתו, עמ' יא. בדומה, ליאופולד צונץ זיהה בין עשרים המחברים שהחזקוני מרמז אליהם בהקדמתו המעורפלת (ראה במאמרה של שרה יפת על פירוש החזקוני, לעיל הערה 16, ובמיוחד בעמ' 92) את ר' יוסף בכור שור מאורליינש, את ר' יעקב מאורליינש, את ר' יהודה החסיד ואת ר' משה מקוצי, וכפי שראינו (בהערות 29, 34, 44, ואפשר להוסיף דוגמאות נוספות). לכאורה יש לכלול גם את ר' יום טוב מיואני ברשימה זו. ראה לעיל, הערות 25 ו-26, ושם אפשר להצביע על דוגמאות נוספות לכך.

מכלול

Michlol

כתב עת רב-תחומי

סדרת כנס פרדס

היבטים הגותיים, הלכתיים, פרשניים והיסטוריים של היצירה היהודית

בעריכת
אורה ויסקינד-אלפר

גיליון א Volume 1
תשע"ו – 2016

מכללה ירושלים